

המשבר הכלכלי בימי העלייה הרביעית (1926—1927)

א. זמן המשבר וגורמיו
 משבר העלייה הרביעית היה מבחינות רבות (ולדעת בני הדור) החמור במשברים שידע היישוב העברי בתקופת המנדט, והעמיד בסימן שאלה את כל עתידו של המפעל הציוני.
 עניין קשה הוא לגלות את ראשיתו של המשבר. יש לזכור כי כל הדו"חות והפרסומים על תקופת המעבר הם ממועד מאוחר יותר, כאשר מציאותו של המשבר וממדיו כבר לא היו נתונים בספק, ולכן ניכרת בהם הנטייה לקבוע את ראשיתו לימים שבהם עדיין לא היתה בתודעת בני הדור הרגשה ברורה של משבר.¹ בדרך כלל צוינה תחילת השליש השלישי של שנת 1925 כעת ראשית המשבר. עיון שיטתי בעיתונות היומית ובכתבי־העת של אותם הימים, ביומנים הנמצאים בידנינו,² בחליפת מכתבים שוטפת של מנהיגים באותם הימים,³ ובתיקים של מחלקות ההנהלה הציונית, מוסדות ההסתדרות הכללית ועיריית תל-אביב; עיון שיטתי בכל אלה מראה כי בחודשים ספטמבר עד נובמבר 1925 לא היתה הרגשה שהתחולל שינוי דראסטי לרעה במצב הכלכלי של היישוב. הכתבים של עיתונים ציוניים שיצאו בגולה⁴ לא דיווחו בחודשים ספטמבר—נובמבר 1925 על משבר, אלא רק על סימנים מדאיגים להפסקת הגיאות הקודמת.
 אין ספק כי הגורם העיקרי שהקשה על בני התקופה לעמוד מיד על השינוי לרעה היה הרושם העצום של תקופת הגיאות שהחלה עם ראשית העלייה הרביעית. באוגוסט 1925 התכנס בווינה הקונגרס ה-14, שהיה רווי אופטימיות ואמונה בהמשך ההתקדמות המהירה של המפעל הציוני; העלייה הוסיפה לזרום בשיעור של כ-3,000 נפש לחודש (לשינוי הרכבה לא שמו בדרך כלל לב בתחילה). באטמוספירה זו עברו עוד כמה חודשים עד שהתחזרה חומרת המצב אשר נבע מן התמורות השליליות שהחלו להסתמן קודם לכן.

¹ הכוונה בעיקר לפרסומים הבאים: הדו"ח השנתי של ממשלת א"י לחברי־הלאומים (ועדת המנדטים); הדו"ח של הוועה"פ הציוני לקראת הקונגרס ה-15 (1927); הדו"ח של הוועה"פ של ההסתדרות הכללית לקראת הוועידה השלישית (1927); הדו"חות השנתיים של בנק אפ"ק.

² הדוגמה הטובה ביותר — יומנו של הקולונל קיש, חבר ההנהלה הציונית בירושלים, יומן ארץ־ישראלי (ירושלים, 1939).

³ חליפת המכתבים של וייצמן, מרוכזת בארכיון וייצמן ברחובות.

⁴ העולם (לונדון), יהודה החדשה (לונדון), יהיוס (וארשה).

אמנם נשמעו אז בארץ קולות חורגים מן המקהלה הכללית שהביעה סיפוק ותקוות בימי הגיאואות, ואלה הזהירו מפני שואה העלולה לבוא בשל הכיוון הבלתי נכון של קליטת העלייה ההמונית ובשל אופיה של זו. ביטוי ברור לגישת מיעוט זו מצאתי בדברי עורך 'הפועלי-הצעיר':

רק אנשים הבהולים על הגדרות בנאליות מהגים ע"ד משבר ומלווים את המילה הזאת באנחות עמוקות. מה שמתהווה כיום בא"י ומה שעתידי להתהוות בימים הקרובים זה יהיה אולי פרוצס של הבראה והתפכחות מחלום תעתועים, אשר לו נמשך עוד היה מביא אותנו לידי הכשלה כלכלית ופוליטית שאין ממנה תקומה. הטמפרטורה שהיתה גבוהה ביותר וחולנית ושהרקידה את כל הישוב בא"י ואת התנועה הציונית בגולה בעולם של דמיונות ומחזות שוא — מתחילה הולכת ויורדת. ימי המשבר יביאו אתם, ללא ספק, רפיון ידוע: אפשר שהם גם לא יעברו בלי קרבנות אבל זה יהיה רפיון של החלמת-פורתא אשר צריך להתכונן אליו במנוחת נפש ולכלכלו בתבונה, למען נדע לכוון את דרכנו לקראת העתיד. (דבר המערכת" ביום 21.1.25)

כלומר, הכותב לא היה שותף לאשליות של רבים באווירת הגיאואות שהביאה עמה העלייה הרביעית, אך עם זאת עדיין לא ציפה למשבר חמור. אך מעניינת העובדה כי כבר בחודש אוקטובר הופיע המושג "משבר" בעיתונות, ואנשים שונים הזכירוהו, אמנם לא ברצינות יתרה. כלומר, מאוקטובר התחילו להרגיש כי חל מפנה לרעה במצב הכללי בא"י, מבלי לחוש את חומרתו. בפעם הראשונה הופיע המונח "משבר" בעיתון 'הארץ' מיום 9.10.25, ברשימה קצרה שבה מסופר על פגישת משלחת סוחרים מיפן-א"ע עם מנהל בנק אפ"ק, הופיין. המשלחת באה לברר מה אמת בשמועות המהלכות מפה לאוזן כאילו מתחיל להתחולל משבר בעיר. הסוחרים הביעו דעתם שהמצב המסחרי בריא לגמרי, ואין יסוד לדבר על משבר, והופיין הצטרף לדעה זו. הסוחרים טענו כי הם מכירים בעצמם בצורך לצמצם במידה ידועה את עסקיהם בהתאם להצטמצמות הביקוש.

ביום 12.10.1925 הזכיר העיתון 'הארץ' שוב אותה פגישה, והפעם במאמר מערכת תחת הכותרת "על המצב הכלכלי". וכך ראה המאמר את גורם שינוי המצב הכלכלי, אשר היה נושא ללחישות והשערות שונות: "נתמעט מספר בעלי ההון הנכנסים לא"י וממילא הורגש הדבר במערכות החוגים הפינאנסיים". בנובמבר (18.11.25) כתב שליח 'יהודה החדשה' בא"י:

הרבה מפעלים חדשים שקיפו לקבל כסף נוסף מפולין, תקוותיהם נכזבו. הרבה עולים שהפקידו סכומים ניכרים בבנקים עד שימצאו תנאים מתאימים להשקעות — החלו להוציא את כספם. כתוצאה מכך נאלצו הבנקים להגביל את האשראי כדי לעמוד בדרישות שמירת הרוברות. המחסור באשראי מורגש מאוד מאחר שהמסחר והתעשייה מבוססים בעיקר על אשראי. משבר זה, כמו קודמיו, יהיה ללא ספק בעל אופי זמני, וקל יהיה להתגבר עליו בזכות ההתפתחות הכלכלית של הארץ.

מכאן שגם אלה שהצליחו לחשוף את שורשי המשבר בשלב המוקדם, לא שיערו לפני מה הם עומדים. ואילו הרוב הגדול לא תפס כלל (לפחות עד סוף שנת 1925) את מהות השינוי שהחל להיראות. להלן דוגמאות מספר. וייצמן: "יש יסוד מלא לצפות שההתפתחות הכלכלית, המתקדמת עכשיו יותר ממה שאפשר היה לצפות לפני כמה שנים, תימשך ללא הפרעה, בתנאי שאנו עצמנו נעשה את חובתנו" ('יהודה החדשה', 6.10.25).

דיזנגוף חזר בנובמבר מחו"ל, ואמר במועצת העירייה: "בכל מקום אני שומע מדברים על משבר. חקרתי בעניין ואיני רואה כל מקום לדאגה. אין משבר, כי אם הפסקה של הטמפו המהיר מדי. המתונות תביא להבראה" (ידיעות עירית ת"א, 7.11.25).

במועצת ההסתדרות באוקטובר 1925 דנו בתחזית העלייה, וסוכם כי לאור הסיכויים הטובים לתעסוקה מלאה בחודשים הקרובים, יש לתבוע מכסה מאקסימאלית של רשיונות עלייה לעובדים. בעיתון 'היום' התפרסמה ביום 5.12.1925 הידיעה הבאה:

שנת העבודה החדשה בא"י מתחילה עתה בתנאים רצויים. בזמן האחרון הולך ופוחת מספרם של בעלי ההון ובמקומם מתרבה שוב מספר החלוצים. הודעה זו מסיבות שונות משמחת. היא מביאה לארץ שוב פעם אותו היסוד המסוגל לעבודה. המצב בשוק העבודה משביע רצון. למרות החלשת תנועת הבנין בא"י.

כעבור שבוע כתב אותו עיתון:

אם יש איזה משבר בא"י, הנה משבר בריא הוא זה, הבא בתור ריאקציה על הספקולציה, שלא יכלה להחזיק מעמד בימינו בכל מדינה שהיא. התפתחות החקלאות תביא לידי מעבר של אלפי פועלים מן העיר אל המושבות, ששם מורגש מחסור בכוחות עובדים. שכ"ע הגבוה בעיר הפריע בעד המעבר הזה עד עכשיו. המשבר במסחר ובעבודות הבניין יביא לידי שיווי משקל ידוע בכלכלה. בפגישות בין נציגי ההנה"צ והשלטונות בסוף 1925, הכחישו הראשונים כל טענה כאילו חלה הרעה ניכרת בסיכויי ההתפתחות בעתיד.⁵

הגילויים הראשונים של המשבר בסוף 1925

1. אבטלה. החל מספטמבר גדל בהדרגה מספר המובטלים, בעיקר בת"א ובעפולה. באמצע 1925 לא היתה כל אבטלה בת"א; באוקטובר עלה מספר המובטלים בעיר ל-1,000 בקירוב, ובדצמבר — ל-2,000 בקירוב.
2. הפסקות בבניין בתים רבים, וירידה תלולה בשכר הדירה. ברבע השלישי של 1925 היה שטח הבנייה החדשה 66 אלף מ"ר, וברבע האחרון הוא פחת

⁵ אמנם בדיונים עם נציגי השלטונות גזהרו ראשי היישוב מלעורר רושם של משבר, כדי לא לתת בידיהם עילה לצמצום העלייה. עם זאת, לו ראו את המצב כמחמיר באמת, לא היו מתכחשים לזאת.

- ל-52 אלף מ"ר (ראה להלן, לוח 5). שכר הדירה ירד תוך כמה חודשים בשליש לערך (משלוש לא"י לחודש בעד חדר במרכז העיר באוגוסט, לשתי לא"י בדצמבר. וראה 'מסחר ותעשייה', 1927, מס' 3).
3. הפסקה בעסקות קנייה ומכירה של מגרשים, וירידת ערכם. נידלדלה השכבה (שצצה בשנה האחרונה) של סרסורי קרקעות וסוכני מכירה. ירידת מחירי המגרשים היתה קטנה באופן יחסי מירידת שכר הדירה.
  4. פשיטות רגל רבות של מפעלי מלאכה ותעשייה ושל עסקי מסחר, בעיקר אלה הקשורים בענף הבניין.
  5. שינוי בהרכב העולים; יותר עובדים ופחות "בעלי-הון". כל הסימנים מעידים (אם כי אין נתונים) כי כמות ההון שנכנסה לארץ היתה פחותה במידה ניכרת לעומת התקופה הקודמת.
  6. הוצאת פקדונות פרטיים מהבנקים, והגבלה מסוימת של האשראי הבנקאי.⁶
  7. ירידת מחירים: מראשית 1924 החלה עליית מחירים; היא הגיעה לשיאה באוקטובר 1925; בסוף 1925 החלה שוב ירידת מחירים, וקצבה הואט במשך שנת 1926 (ראה 'ספר סטאטיסטי של קרן-היסוד', 1929, עמ' 178).

האם ניתן למצוא קשר של סיבתיות ושל מוקדם ומאוחר בין הגילויים הללו? דומני כי חיים ארלוזורוב יצא מנקודת המוצא הנכונה בבואו להסביר את פרוץ המשבר בנאמו לפני אסיפת הנבחרים השנייה.⁷ נקודת מוצא זו היא אופיו הכלכלי של היישוב העירוני בעת העלייה הרביעית, ובמיוחד חלקו המכריע של משק הבנייה בכלכלתו. בשל הציפיות (המוגזמות) לרווחים גבוהים משכר הדירה העולה נוכח הביקוש שגדל פתאום, היו משקיעים רבים (שחסרו את ההון העצמי הדרוש) מוכנים להסתכן בקבלת הלוואות גדולות, חלקן בריבית של 20% ויותר, לשם בניית בתים. הם היו חייבים סכומים גדולים לספקי חומרי בניין ולבעלי מלאכה (כשם שהקונים הפוטנציאליים הסתכנו בחובות פרטיים). העולים השקיעו את רוב הונם בבתים ובמגרשים, ולא יכלו להיעזר לא בבנקים למשכנתאות, שאמצעיהם היו דלים, ולא בהלוואות ממשלתיות או ציבוריות לזמן ארוך. הבסיס הכספי היה צר מכדי להחזיק היקף בנייה כה רחב. כל זעזוע יכול היה לערער את מערכת האשראי, שבמשך למעלה משנה יצרה אשליה של גיאות מבוססת.

הזעזוע בא ממקור חיצוני: בעקבות הרעה נוספת במצבם הכלכלי של יהודי

⁶ בשיחתי עם כמה בנקאים מאותם הימים הם טענו כי לא חלה הפחתה באשראי שניתן ללקוחות הקבועים והרציניים של הבנקים. הנתונים בדפוס אינם מספיקים בכדי לקבוע בוודאות נקודה חשובה זו. לפי עדויות רבות בכתב אמנם פחתה נכונות הבנקים להלוות.

⁷ בינואר 1926. הנאום התפרסם בעיתונות של אותו זמן.

פולין,⁸ איבדו רבים מהעולים הפוטנציאליים את רוב הונם. הרבה חברות, פרטים ומפעלים בארץ היו תלויים בהון שצריך היה להגיע מחוץ-לארץ עם קרוביהם ושותפיהם, או אחרי ליקווידיאציה של נכסיהם שנשארו שם. עם צמצום יבוא ההון "נקרע הסוכך הפינאנסי" (כלשונו של חיים ארלוזורוב), שהיה מתוח עד קצה הגבול גם בלאו הכי. בשל המבוכה וחוסר הביטחון גבר הרצון להחזיק יותר מזומנים, והוצאו פקדונות מהבנקים;⁹ משום כך צומצם האשראי עוד יותר, וכתוצאה מכך נפסקה בנייתם של בתים רבים. מאחר שהלק גדול מכלל העובדים היה תלוי במישרין או בעקיפין (הובלה, תעשיית חומרי בניין, מסעדות) בעבודות הבניין, פגעה הקטנת ממדי הבנייה תוך זמן קצר בחלק ניכר מהם, ואז התחיל לפעול מעגל הקסמים הידוע: ירידת שכר דירה, הפסקת הבנייה, ירידת מחירי מגרשים, פשיטת רגל של קבלנים ואנשי עסקים...

אולם אין ליחס את המשבר רק להקטנת יבוא ההון והתמוטטות משק הבנייה בתל-אביב. במשבר זה התבטאה אייכולתו של המשק היהודי לקלוט בתקופה קצרה מספר כה רב של עולים, שחסרו את ההון והידע הדרושים להתבססותם. ריכוז ההשקעות בבניין, בעיקר בת"א, בשנים 1924—1925, היה פרי המציאות של משק צעיר, בלתי מפותח, שלא היו בו ענפים מבטיחים אחרים. במידה לא קטנה היתה כאן גם השפעת האופי, הנטיות המקצועיות והציפיות של רוב המשקיעים, שחסרו את הכשרים הטכניים והמנהליים הדרושים לפיתוח ענפי משק אחרים.

חשוב לציין, כי לא היה כל גוף ציבורי שיעמוד בפרץ עם התחלת האבטלה וינסה לצמצם את ממדיה בעוד מועד. הממשלה, כמו תמיד, לא התערבה; בתקציב הצינוני לא היו כל רזרבות לשם כך; הבנקים לא נקטו פעולות מיוחדות, וברור כי לגופים כמו עיריית ת"א או ההסתדרות הכללית של העובדים לא היו מקורות כספיים למטרה זו. כאשר החלו גופים אלה בתכניות לעזרה, היה כבר המשבר בעיצומו.

מכאן שהיה ביצירת המשבר שילוב של גורם היצוני ומציאות פנימית. תלותו של היישוב העברי במקורות כספיים מבחוץ היתה מוחלטת. ההתפתחות וההשקעות

⁸ הרפורמות המונטאריטיות של גראבסקי נכשלו, ערך הכסף הפולני הוסיף לרדת, והמדינה היתה נתונה בקשיים כלכליים חריפים, שמהם סבלו במיוחד חוגי המסחר, אשר היה בחלקו הניכר בידי יהודים. לפי תיאורים רבים היתה ההרעה במצב יהודי פולין דראסטית, וחוגים רחבים "נתרוששו באופן מחלט וגמור. הדלות הנוראה פשטה על כל שדרותיה [של יהדות פולין] ולא הבדילה לגמרי בין המעמדות השונים שבה" (היום, 9.12.25). תיאור זה אמנם מוגזם, אך המציאות היתה באמת טראגית לפחות לגבי חלק ניכר מהסוחרים היהודיים. כל מערכת המסחר בפולין נפגעה, התכניות לרפורמות חדשות וחילופי הממשלות לא תיקנו את המצב, והמדינה נקלעה למשבר כלכלי חריף.

⁹ אין נתונים על הסכומים שהוצאו, אך אין ספק כי היתה פסיכוזה של הוצאת כספים. ידוע כי בקואופראטיבים לאשראי פחת סכום הפקדונות ב-50%, אך יש להניח כי בדרך כלל הוצא חלק קטן הרבה יותר מן הפקדונות.

החדשות היו פועל יוצא של ההון המיובא לארץ, והפחתה פתאומית של יבוא ההון גרמה בהכרח תוצאות מרחיקות לכת. ואכן בדו"חות שונים שחוברו בשנת 1926 (ראה הערה 1) צוינה השפעתה המכרעת של התערערות מצב יהודי פולין. בראשית 1926 כבר לא היה ספק כי היישוב נכנס לתקופה של משבר רציני וממושך, ואיש לא פקפק עוד בכך. כלומר, כארבעה חודשים עברו מהתגלות הסימנים הראשונים של המפנה לרעה, ועד להשתררות אווירה כללית של דיכאון וייאוש. אסיפת הנבחרים השנייה, שהתכנסה בינואר 1926, עמדה בסימן המשבר, ונאומו הגדול של חיים ארלוזורוב על המצב הכלכלי של היישוב היה ממוקדי הדיונים. מאז לא סרה אימת המשבר כמה שנים, והוא האפיל על כל התופעות האחרות בארץ ובעולם הציוני.

המשבר לא פגע בכל היישוב במידה שווה. תל-אביב סבלה ביותר, בשל התמוטטות כמעט מוחלטת של משק הבניין, שתפס מקום מכריע בכלכלת העיר. פחות ממנה סבלה חיפה, ועוד פחות ירושלים, שבה היה ענף הבניין מבוסס במידה מרובה על בנייה ציבורית, וזו לא הושפעה באופן מיידי מהקטנת יבוא ההון הפרטי. מן הערים הקטנות נפגעה במיוחד עפולה. המושבות והכפרים לא נפגעו כלל.

האם היה קשר ישיר בין המשבר בארץ למאורעות הכלכליים בבריטניה, או בעולם הגדול? קשה לענות על כך תשובה פסקנית. חזרתה של בריטניה לבסיס הזהב (אפריל 1925) אמנם ייקרה את השטרלינג, אך קשה לקבוע באיזו מידה היתה לכך השפעה על יבוא ההון לא"י. מעניין כי קיימת הקבלה בין פרוץ המשבר והתמוטטותו של הזהב הפולני. עד אוגוסט 1925 היו 5.18 זהובים שווים לדולר אחד; בספטמבר החלה ירידת השער, ובסוף נובמבר 1925 כבר היו 6–7 זהובים שווים לדולר אחד; מדצמבר היו תנודות גדולות בערך הזהוב, והשער הממוצע היה 9:1.¹⁰

על כל פנים ברור, כי הגורם החיצוני הישיר החשוב ביותר שפעל כאן היה התערערות מצבם של חוגים יהודיים רחבים בפולין בעקבות הירידה הכלכלית בארץ זו, ומצבם הכלכלי החמור של היהודים בארצות אחרות במזרח אירופה. גורל היישוב בא"י היה תלוי בראש ובראשונה במצבם של היהודים בריכוזיהם הגדולים בגולה, ופחות מזה בתהליכים כלכליים עולמיים.

ב. דעות על המשבר בזמנו
המשבר הכלכלי פורש בזמנו פירושים שונים, הכול לפי השקפת העולם ואף לפי שיקולים פוליטיים של המפרש. מנהיגים פוליטיים ניצלו את עובדת המשבר לנגיחת יריביהם ולהאשמתם. אך עם כל ההבדלים בין הדעות השונות, היה בהן גם מן המשותף:

¹⁰ התנודות בשער הזהב היו קיצוניות אף על פי שתמאזן המסחרי של פולין היה בסוף 1925 משיעור רצון יותר מקודם, ולא הורדס כסף חדש. הסיבה היתה כנראה בעיקר אי אמון של הציבור בממשלה (נתוני ערך הכסף לקוחים מתוך סקירת הבורסה היומית בעיתון 'היום').

1. ראיית חומרת המשבר, המסכן את המשך התפתחות המפעל הציוני.
2. הודאה כי המוסדות הציוניים לא היו מותאמים לקליטת עלייה המונית, וכי העולים נעזבו במידה רבה לגורלם, ללא תכנון ויד מכוונת.
3. הכרה בצורך בפרודוקטיביואציה של היישוב, כדי להימנע בעתיד מתופעות שליליות דומות.

אנשי השמאל ראו במשבר הוכחה לכשלון הגישה "הבעל-ביתית" בציונות, אשר הגגה את נצחונה כביכול בימי הגיאות של העלייה הרביעית ובקונגרס ה-14: הגה התוצאות של "היומה החפשית" וההון הפרטי — אנארכיה ואבדן דרך. כן טענו נגד הימין כי המשבר הוכיח עד כמה העדפת העיר ומקצועות עירוניים על חשבון התיישבות חקלאית טופה אכזבה ומפח נפש. השמאל גם מתח ביקורת קשה מאוד על המחדלים של ההנהלה הציונית וחלק מראשיה, שלא ידעו להתעלות ולנקוט מדיניות נכונה נוכח קשיי השעה.

הניתוחים המפורטים והממצים ביותר של כשלון העלייה הרביעית ומהות המשבר נעשו בידי חיים ארלוזורוב וברל כצנלסון.

ארלוזורוב¹¹ ייחס את המשבר לאופיה של העלייה הרביעית ולדרכי קליטתה. המבנה החברתי והבסיס הכלכלי של היישוב היו רעועים מיסודם, וריכוזה המוגזם של מרבית העלייה החדשה בת"א הירע את המצב עוד יותר. ארלוזורוב מנה שלושה גורמים שליליים:

א. ההון המועט שהביאו העולים (בני המעמד הבינוני הנמוך) לא ניתן לניצול ביעילות. במקום שיושקע בתעשייה וביצירת ערכים של ממש, הופנה ההון לספקולאציה.

ב. בערים הוקמו מפעלים קטנים רבים, בעיקר בתחומי המסחר, המלאכה והשירותים. דבר זה גרם להתחרות חריפה בין היחידות הכלכליות הקטנות והרבות, אשר כדי להחזיק מעמד שקעו בחובות.

ג. רמת צריכה גבוהה שלא בהתאם ליכולת, לפי דוגמת בעלי ההכנסות הגבוהות וחלק מהעולים החדשים.

ארלוזורוב טען כי אין תנאים מתאימים לפיתוח עירוני ותעשייתי בקנה-מידה גדול, ותבע להפנות את עיקר המאמץ הלאומי להתיישבות חקלאית.

ברל כצנלסון¹² ראה משבר בעיקר בגולה היהודית ובתנועה הציונית, ופחות בכלכלת הארץ. להוציא שתי ערים, תל-אביב ועפולה, התגלו לדעתו בעיצומו של המשבר סימנים כלכליים חיוביים בכמה תחומים חשובים — בראש וראשונה בכפר, וגם בערים חלה התפתחות ניכרת בשדה התעשייה. אם כן, מה מקור הצרה?

¹¹ במאמרו "להערכת העלייה הרביעית", כתבי חיים ארלוזורוב' (שטיבל, תרצ"ד), ג, 117—107.

¹² כתבים, ג (הוצאת מפא"י, תש"ו), בעיקר גאומו בוועדה החמישית של אהה"ע, עמ' 28—47.

אופיה של הבורגנות היהודית. "הגירת המעמד הבינוני מתחילה כשהוא חדל להיות בינוני ונשארים לו אך השם והפרטנסיות. אלינו לא בא הרכוש של המעמד הבינוני, אלא מעמד בינוני ללא רכוש" (עמ' 40).

למלחמת בעלי-הבתים נגד "שלטון הפועלים" בארץ הצטרפו גם העולים, והיא אחד מגורמי המשבר העיקריים. האידיאולוגיה הבעל-ביתית בגולה היתה כרוכה לדעתו של ברל כצנלסון ביחס שלילי לקרנות הלאומיות, שהן כביכול מכשיר בידי הבולשביקים. הוא האשים את קברניטי התנועה הציונית:

אין פשע גדול מזה של אותם האנשים, שהגורל מסר לידיהם את ההגה של המפעל הכלכלי של הציונות והם עמדו בחיבוק ידיים, שמחים לכל מפעל תלוש בזמן הגאות, ואובדי דרך בימי השפל. היה זמן בראשית המשבר שאפשר היה לעכב את העגלה היורדת במדרון באמצעים לא גדולים, אולם אז ענו מחזיקי המפתח של הכלכלה הציונית על דרישותינו ב...חשבונות עם הפועל העברי. (עמ' 34)

מימין אזכיר את דעותיהם של דיזנגוף, ז'בוטינסקי וסמילנסקי, אשר כל אחד מהם הדגיש נקודה עיקרית שונה לחלוטין, בניגוד לעמדת מנהיגי השמאל, שהיה בה הרבה מן האחידות.

דיזנגוף¹³ ייחס את המשבר לכיוון מוטעה בהגשמת הציונות. המוסדות של התנועה הציונית, שהתרכזו בעיקר בהתיישבות החקלאית, הזניחו את ההתיישבות העירונית, והיא קיבלה רק חלק זעום מכספי הקרנות. הוא טען כי על יסוד התיישבות חקלאית לא ניתן ליצור מרכז יהודי חשוב בא"י, וכי העיר והתעשייה חייבות להיות במרכז העשייה הציונית; הוא התריע על קיפוח המעמד הבינוני היהודי על-ידי מוסדות התנועה הציונית. התוקפנות והקיצוניות של חוגי השמאל בארץ ועמדת ההסתדרות הכללית של העובדים בענייני עבודה הרתיעו לדעתו משקיעים יהודיים בכוח מהקמת מפעלים פרודוקטיביים. "שכבה חלשה של בעלי הון העומדים בדרגת התפתחות הראשונה של הקפיטליזם עומדת מול פני ציבור פועלים אשר במובן הארגון והמשמעת עומד בשורה אחת עם ארצות הקפיטליזם המפותח".¹⁴

ז'בוטינסקי ראה את "שרשי המשבר"¹⁵ בהעדר משטר התיישבותי נאות בא"י. הוא דחה את האשמת העם היהודי והישוב העברי. הוא לא ראה כל סיכוי להצלחה כלכלית בלי רפורמה יסודית של המשטר הא"י כולו. התיישבות חקלאית של ממש לא תיכון על בסיס של מחירי קרקע מופקעים ומסים כבדים; תעשייה של ממש לא תוכל להתפתח בלי עידוד ממשלתי, מכסי מגן ותחבורה נוחה

¹³ ראה תזכירו לקונגרס ה-15 בעניין המחלקה להתיישבות עירונית (אוגוסט, 1927).

¹⁴ "דיזנגוף בועה"פ הציוני בלונדון", הפועל-הצעיר, תרפ"ז, מס' 33.

¹⁵ נאום בדצמבר 1927 בוועידה העולמית השנייה של הרביזיוניסטים, נאומים 1905—1926 (הוצאת ערי ז'בוטינסקי, תש"ז), עמ' 309—325.

וזולה. שום מאמץ של היישוב בארץ ושל היהודים בגולה לא יספיק בכדי להרים את המשא הכבד, בלי תמיכה עקבית של השלטונות. ז'בוטינסקי תבע לחץ ציבורי ופעולת שכנוע שיניעו את ממשלת בריטניה למלא את התחייבויותיה הכלולות במנדט.

משה סמילנסקי¹⁶ ראה את שורש הבעיה לא בכיוון המפעל הציוני, אלא בקצב התגשמותו. "המשא הכבד אשר שמנו על כתפינו הצרות לא לפי כוחותינו הוא". בעלייה ההמונית הוא ראה נסיון לדחיקת הקץ, בלחץ אסון יהודי מזרח אירופה. "שכחנו את המציאות ואמרנו לעשות את ארצנו בעלי-כרחה לארץ של הגירה. א"י לא היתה ולא תהיה גם בעתיד הקרוב ארץ של הגירה. א"י הינה רק ארץ של התיישבות חקלאית בעיקרה, אטיית והדרגתית" ('הישוב', 28.5.1926). סמילנסקי טען כי התיישבות יקרה בגלל תנאיה הטבעיים של הארץ, ומשום כך אינה יכולה להיות המונית; ומאידך, אין מקום נרחב למקצועות עירוניים, מאחר שהיישוב החקלאי עני וצרכיו מצומצמים. "הדבר הזה שולל את האפשרות מהמעמד הבינוני שלנו לעלות בהמוניו לארץ". לדעת סמילנסקי ניסו המוסדות הציוניים להקים 30 נקודות יישוב באמצעים המספיקים בקושי ל-10 נקודות, והוא ראה בזה נסיון הרה-אסון, שיביא לעולם יישובים בעלי מום, ללא סיכוי להתבססות. לבסוף נראה אילו דעות הביעו בשאלת המשבר שניים שעמדו בראש העשייה הציונית: ד"ר וייצמן וד"ר רופין. שניהם הודו כי כוח הקליטה של א"י מוגבל; "אפשר שמן ההכרח היה להגיע אל הקטסטרופה הזאת, כדי שלאחר תקופה ממושכת של אשליות על כוח הקליטה של ארץ-ישראל, נלמד מתוך המציאות הקשה מה יש ביכולתה של ארץ-ישראל לפעול ומה אין היא יכולה".¹⁷ "רק דמגוגים ללא יושר לב וללא רגש אחריות יכולים להטיף היום הזה לעלייה בלי גבול".¹⁸

רופין דחה את האשמות שטפלו על ההנהלה הציונית: בזמן הלחץ הגדול של העלייה הרביעית היא לא יכלה לדעת "אם יש באמת לעולים הסכום הדרוש או אם באמת הם יודעים את המקצוע, כפי שהם מודיעים". ואת הקובלים על שהנהלה נענתה ללחץ זה הוא שאל "מפני מה לא מיחה איש נגד העלייה הזאת בשנים 1924/25" (שם). אשר לטענה כי ההנהלה הציונית לא תמכה בכסף במידה מספקת בבני המעמד הבינוני, ענה רופין, כי גם לו הגדילה במידה ניכרת את תמיכתה בעולים, לא היה המצב משתנה בשום אופן שינוי ניכר, מאחר שלהשתרשותה הכלכלית של העלייה כולה היה צורך בסכומים הרבה יותר גדולים מאלה שעמדו לרשות התנועה. גם וייצמן, כמו רופין, גרס כי העדר תקציב מספיק הוא שהכשיל את קליטת העלייה הרביעית, והכתובת לתלונות הוא אפוא העם היהודי בגולה, שקפץ ידו ולא העמיד לרשות הקרנות הלאומיות את הסכומים הדרושים ("עם ישראל — איך?") [שם]. כגורם שני למשבר ראה וייצמן (ובזאת היה קרוב לחלק

¹⁶ ראה מאמרו "המשבר", 'הישוב' ב (1927), גליון א.

¹⁷ א. רופין, 'שלושים שנות בנין בארץ-ישראל' (שוקן, תרצ"ז), עמ' 157.

¹⁸ וייצמן, "בלי כחל", 'העולם' מיום 11.6.1926.

מראשי השמאל) את אופיה של העלייה הרביעית, שכללה אלמנטים בלתי מתאימים לקליטה: "מכירים אנו בחובתנו לאמור את האמת מא"י שחלק ידוע מן החומר האנושי הזה אשר נתקבץ בארץ עם העלייה הרביעית איננו נוח לארץ ואין הארץ נוחה להם. מקצתו אפשר יבלע בתוך המשק התעשייתי והמסחרי, אשר לפי שעה אינו עוד ולא יכול להיות גדול למדי. אך גם יהיה הכרח לחלק ממנו לעזוב את הארץ לגמרי" (שם).

ג. גילויי המשבר

תעסוקה

האבטלה וספיחיה היו הגילוי החמור והמדאיג ביותר של משבר העלייה הרביעית מראשיתו, והגורם העיקרי לצמצום העלייה ולהגברת הירידה מן הארץ מאמצע 1926.

נתוני האבטלה שבידינו כוללים רק את אלה שנרשמו בלשכות העבודה שליד מועצות הפועלים, אך מובטלים רבים היו גם בקרב חוגים שלא היו קשורים בלשכות העבודה, כגון: בעלי מלאכה, בני עדות המזרח ואחרים, אשר מחוסר הגדרה טובה יותר כונו לפעמים "אנשי המעמד הבינוני".¹⁹ לפי הערכות בזמן המשבר עצמו (בעיתונות, בדו"חות של הוועד הלאומי אל ההנהלה הציונית, ובפרסומים ממשלתיים) הגיע מספר המובטלים בשיא תקופת האבטלה לשליש בקירוב מכוח העבודה הכללי. מכלל השכירים, שמספרם נאמד (בשנת 1927) ב־26 אלף, היו מובטלים כ־35%.²⁰

לוח 1

המובטלים (הרשומים)²¹ לפי שלישי-שנה, 1925—1928 *

1928	1927	1926	1925	
3,000	8,000	5,000	—	שליש 1
1,500	8,000	5,200	—	שליש 2
1,400	5,000	5,200	2,000	שליש 3

* מעובד לפי ד. גורביץ, "ספר סטטיסטי לא"י (ירושלים, תר"ץ), עמ' 174.

¹⁹ לפי ההערכה בכמה מקורות היה מספר המובטלים מסוג זה לפחות 5,000 מפרנסים. אין כל דרך לקבוע את המספר בוודאות.

²⁰ לפי הדו"ח הממשלתי השנתי (לשנת 1927) לחבר-הלאומים, ביספר יד סטטיסטי של א"י (הוצאת המחלקה הכלכלית של הסוכנות היהודית, 1947), עמ' 411.

²¹ יש לזכור, כי בקביעת מספר המובטלים נלקחו בחשבון מובטלים מוחלטים ולא חלקיים. כלומר, שני פועלים שכל אחד מהם הועסק שלושה ימים בשבוע, נחשבו מבחינה סטטיסטית כמוטל אחד. מכאן שמספר הנפגעים מהאבטלה היה למעשה גדול יותר מן המספרים הרשמיים.

במשך שנת 1926 לא היו תנודות ניכרות במספר המובטלים; במחצית הראשונה של 1927 הגיעה האבטלה לשיאה, ובשליש האחרון של השנה החלה ירידה הדרגתית שנמשכה בשנת 1928.

מוקד האבטלה היה בת"א. למעלה מ-50% מכלל המובטלים. לפחות 40% מן השכירים בעיר היו מחוסרי עבודה בראשית 1927.²² במקום שני — חיפה. ירושלים נפגעה פחות מהערים האחרות. שיעור אבטלה גבוה במיוחד היה בעפולה, במקום שקיבלו הפועלים הרשומים בלשכה פחות מיום עבודה אחד לשבוע באמצע 1926. במושבות היה מספר מחוסרי העבודה משתנה בהתאם לצורכי העבודות החקלאיות, אך בדרך כלל היה המצב מבחינה זו פחות חמור מאשר בעיר, דבר המסביר את העובדה כי מאות מפועלי העיר המובטלים עברו לחיות במושבות, ומצאו בהן תעסוקה.

קשים היו סבלם הפיזי ומצוקתם הנפשית של הפועלים בתנאים אלו, והדבר מסביר את אווירת הדיכאון שאפפה אותם ואת היישוב היהודי בכלל. לא פחות נורא (אם כי דובר על כך פחות) היה מצבם של בעלי מלאכה ובעלי עסקים זעירים שהמשבר הותירם ללא פרנסה.

החמירה את המצב בראשית המשבר העובדה כי בחודשים הראשונים של 1926 נמשכה עלייה של כ-1,500 עולים לחודש, ברובם הגדול חסרי אמצעים משלהם. קרוב לוודאי כי בחלקם נוספו אלה על מחנות המובטלים, ואמנם במחצית השנייה של השנה ועד סוף 1927 הצטמצמה העלייה לכדי ממדים זעירים, ואילו הירידה מן הארץ הסתכמה באותה תקופה בכעשרת אלפים נפש. אין בידינו נתונים על ההרכב הסוציאלי של היורדים, אך קרוב לוודאי כי רובם הגדול היה מקרב אלה שנפגעו מהמשבר, פועלים ואנשי המעמד הבינוני, אשר זה מקרוב עלו לא"י.

ההרכב המקצועי ותנאי שֶׁכֶר

אין בידינו נתונים על ההרכב המקצועי ותנאי השכר והעבודה בשנת 1926, בהשוואה לשנים הקודמות, ולכן קשה לקבוע בוודאות את השפעת המשבר מבחינה זו. מפקד העובדים שערכה ההסתדרות הכללית בספטמבר 1926 עדיין לא יכול היה לשקף את מלוא השפעתו של המשבר המתגבר. מלבד זאת, הוא אינו נותן תמונה של חלוקת המשק לפי הסקטורים והענפים השונים, אלא מוסר נתונים כלליים על התעסוקה וחלוקתה בין ערים, מושבות ומשקי קרן-היסוד. ואילו המפקד הבא, שנערך בשנת 1930, היה כבר אחרי תקופת התאוששות שמחתה את רוב עקבות המשבר. הנתונים המוסמכים הראשונים על תנועת השכר נוגעים למעבר משנת 1927 ל-1928.

השינוי העיקרי בהרכב המקצועי של העובדים בערים היה בהפחתה הניכרת ממספרם המוחלט וממשקלם היחסי של עובדי ענף הבניין, בעוד שמספרם המוחלט

²² נתונים שוטפים על ממדי האבטלה וחלוקתה בין המקומות השונים — בכרוניקה של 'מסחר ותעשייה' (1926—1927).

של העובדים בענפי החרושת, הפקידות והשירותים גדל במקצת (או שלא השתנה), ואילו משקלם היחסי גדל בשיעור ניכר יותר, בשל האבטלה. מספר העובדים בתעשייה נשאר יציב בשנת 1926, והחל לעלות בשנת 1927. מספר הפקידים ובעלי מקצועות חפשיים הוסיף לגדול כל השנים. התמורה בהרכב המקצועי בלטה במיוחד בת"א, שבה נותרו בשנת 1927 רק כמה מאות פועלי בניין, לעומת אלפים לפני פרוץ המשבר, ואילו מספר העובדים במקצועות אחרים עלה.

תנאי השכר:²³ המשבר הכלכלי והאבטלה השפיעו לרעה על שכר העובדים בחלק מענפי המשק היהודי, אך לא ככולם. בשנת 1926 פחת השכר ביותר בענף הבניין, שנהנה לפני כן מגיאות. כן היתה הפחתה של ממש במלאכה ובמפעלים העשייתיים קטנים. לדוגמה, בת"א עבדו בספטמבר 1926 בשכר יומי של פחות מ־150 מיל — 26.2% מכלל פועלי החרושת. המספר המקביל במאי 1927 היה 24.58% ואילו במוסדות ציבוריים ובתעשייה הבינונית לא פחת בדרך כלל השכר. מקבלי משכורת חודשית או קבועה נפגעו מעט מהמשבר, שפגע בעיקר במקבלי שכר יומי, ולכן קשה מאוד לקבוע שיעור ממוצע של ירידה בשכר עבודה בשנות המשבר. לא חל שינוי בהפרשיות הגדולה שהיתה בשכר העבודה בין נשים וגברים ובין עבודה מקצועית ופשוטה. במושבות לא הוקטן שכר העבודה כל עיקר.

בדיון בתנאי השכר מן ההכרח להתחשב במגמה לירידת המחירים הכללית שהתחדשה (אחרי הפסקה של כשנתיים) החל מסוף 1925, וביטלה לפחות חלק מהשפעת ירידת שכר העבודה. כלומר, השכר הריאלי השתנה לרעה פחות מן השכר הנומינאלי. מדד יוקר המחיה (לפי 1922 = 100) ירד ל־83.9 בשנת 1923, ל־79.1 בשנת 1926, ול־77 בשנת 1927.

להלן נתונים מספר על שכר העבודה בשנת 1926, המובאים להדגים ולאמת את הנאמר לעיל. כנקודת מוצא להשוואה אפשר להביא את המסקנה של סקר מיוחד לבדיקת יוקר המחיה של משפחת שכיר יהודי עירוני ממוצעת: "סל המצרכים" של משפחה כזו (3.54 נפשות) הסתכם בסכום של 7.68 לא"י לחודש.²⁵ בשנת 1927²⁶ נמשכה ירידת שכר העבודה בענף הבניין ובחלק מענפי התעשייה, ואילו בחקלאות ובמקצועות אחרים הסתמנה עלייה איטית בשכר העובדים היהודיים, בעוד שהמחירים הוסיפו בדרך כלל לרדת. בסיכום ניכר בשנה

²³ הסעיף הזה אינו מבוסס על נתונים מלאים ובדוקים, שכאמור למעלה אינם בנמצא, אלא על הערכות לפי עובדות חלקיות ועל התרשמות כללית. ראה הפרק על תנאי שכר בדו"ח הוועה"פ לקראת ועידת ההסתדרות השלישית (1927).

²⁴ דו"ח מועצת פועלי יפ"ת"א לשנים 1929—1932, הפרק על תנאי העבודה בתעשייה. אמנם בהשוואת שני נתונים אלה יש להביא בחשבון ששיעור הפועלות ובני הנוער בשנת 1927 היה גדול יותר מאשר ב־1926.

²⁵ דו"ח על מחקר הוצאות המחיה של משפחות עובדים יהודיות (באנגלית, בהוצאת ההנה"צ, 1927).

²⁶ השנה הראשונה שממנה יש נתונים ממשלתיים מפורטים על שכר עבודה לפי מקצועות וענפים (לפי שנת 1931 = 100). ראה (Jeru-
Statistical Abstract of Palestine, 1936 (Jerusalem, 1937), p. 98.

לוח 2
 התפלגות שכר עבודה יומי ב-1926 (ב-%) *

בעיר		בכפר		גרוש ליום
גברים	נשים	גברים	נשים	
13.3	56.4	27.8	66.4	עד 15
16.1	21.3	39.5	17.5	20—15
30.8	12.9	18.1	3.4	30—20
29.7	1.7	6.9	0.8	30 ויותר
10.1	7.7	7.7	11.9	(לא ענו)
100	100	100	100	

* מקור: ד. גורביץ, ספר סטטיסטי לא"י (ירושלים, תר"ץ), עמ' 172.

לוח 3
 התפלגות שכר עבודה חודשי ב-1926 (ב-%) *

בת"א	בערים (פועלים ופקידים)	לירות לחודש
25	23	עד 5
43	37	10—6
22	20	15—11
10	7	15 ויותר
—	3	(לא ענו)
100	100	

* מקור: מפקד העובדים שנערך ע"י ההסתדרות הכללית, ספטמבר 1926.

זו שיפור קל של המצב לעומת 1926.²⁷ בשנת 1927 התגלתה תופעה מעניינת, אופיינית לשנים לא מעטות בתקופת המנדט (לפני 1924 ואחרי 1927): ירידה כללית של המחירים לעומת עלייה כללית של השכר. בעוד שהמשתנה הראשון הושפע בעיקר מגורמים היצוניים, השפיעו על המשתנה השני תהליכים כלכליים פנימיים.²⁸ וכך דווקא בשנה שבה הגיעה האבטלה לשיאה, הסתמנה ראשית שיפור בשכר הריאלי הממוצע של העובדים העברים.

²⁷ לפי מחקרו של ד"ר ת. כ"ץ, *A Study of Price Indices in Palestine* (Tel-Aviv, 1939), p. 104.

²⁸ שם, עמ' 106.

שכר עובדים יהודיים וערביים. לשנים שלפני 1931 אין נתונים להשוואה מדויקת של שכר עובדים יהודיים וערביים, ומעט הנתונים שישנם אינם אלא הערכות. לפי ל. וולמן,²⁹ ההפרשים בשכר העבודה בין עובדים יהודיים וערביים הצטמצמו והלכו בשנים הנדונות; הוא טען כי ליהודים יחסו נתוני שכר מוגזמים, ודעתו נראית לי. ברור כי בדרג המקצועי היו רק הבדלים קטנים בין שכר ערבים ויהודים. לדוגמה, פועל בניין ערבי, סוג א, קיבל אותו שכר כמו פועל מקצועי יהודי. ההבדל נעשה גדול ככל ששורדים לסוגי עבודה פשוטה יותר. כזאת מראה גם חקירה שנעשתה בירושלים בין פועלי בניין על-ידי מועצת הפועלים המקומית. מתברר כי יותר מ-40% גרוש ליום עבודה קיבלו 10% מהפועלים היהודיים ו-11% מהפועלים הערביים; ופחות מ-15% גרוש ליום עבודה קיבלו 13% מהפועלים היהודיים ו-61% מהערבים.³⁰

תנאי עבודה אחרים. לעומת הפחתת השכר בחלק מהענפים בשנים 1926—1927, לא היתה נסיגה בתנאי העבודה האחרים. יתר על כן, כמה הישגים סוציאליים התבצרו והקיפו חלק גדול יותר ממקומות העבודה המאורגנים: יום עבודה בן שמונה שעות ותשלום מיוחד בעד שעות נוספות; הזדקקות ללשכת עבודה ולוועד-הפועלים המקומי בכל הנוגע לקבלת פועלים ולפיטוריהם; עלייה הדרגתית, אמנם אטית, במספר המעבידים המשלמים מס מקביל להסדרות הכללית, המבטחים את פועליהם מפני תאונות, והנותנים חופשה שנתית בשכר. גורם עיקרי לכך היה חיווק מעמדה של ההסדרות הכללית, ומלחמתה העקבית והנמרצת לשמירת זכויותיהם של העובדים. בתחילת 1925 הקיפה ההסדרות הכללית קצת למעלה מ-50% מכלל העובדים השכירים בארץ, ובסוף 1927 הקיפה כשני שלישים מהם. גם הנסיון שרכשה ההסדרות ומעמדה הציבורי עמדו לה במאבק זה, מה גם שהצד שכנגד לא היה מלוכד, ולא היו איגודי מעבידים של ממש. העובדה כי ההסדרות הכללית הצליחה להתחזק מבחינה ארגונית ולהגביר כוחה בשוק העבודה בעתות אבטלה ומצוקה מעידה על דינאמיות והעקשנות של מנהיגיה, שחתרו ללא הרף להגשמת מטרתם — להשליט את ההסדרות בכל תחומי העבודה.

השפעת המשבר על ענפי המשק (בעיר)³¹
 רבות דובר ונכתב על המשבר הכלכלי בשנים 1926—1927, בזמנו ובשנים הבאות, אולם חסרים נתונים על השפעתו על ענפי המשק השונים, להוציא את ענף הבנייה. לגבי התעשייה, המסוזר והשירותים אין בידינו אלא הערכות המבוססות על התרשמות כללית. המסקנה החשובה והמעניינת היא כי המשבר פגע קשה רק בענף

²⁹ הוא חיבר את הפרק על עבודה בדו"ח: *Joints Palestine Survey Commission, Reports of the Experts* (Boston, 1928).

³⁰ דו"ח הוועד לווועידת ההסדרות השלישית (1927), עמ' 118.

³¹ כאמור לעיל, לא נפגע הכפר במשבר זה.

הבניין, ואילו כל ענפי המשק האחרים או שלא נפגעו, או שהיתה בהם רק נסיגה קלה וארעית, אולי להוציא את המסחר הפנימי, שלפי עדויות אחדות שרר בו קיפאון חלקי.³²

לוח 4

השקעות בבנייה בשנים 1925—1927 (באלפי לא"י) *

יהודים ואחרים		יהודים בלבד **	
חיפה	ירושלים	ת"א	
114	233	1472	1768
160	404	227	732
80	412	50	320
			1925
			1926
			1927

* מקור: 'עליה', מס' 4 (הוצאת הסוכנות היהודית, 1937), עמ' 28.
** בערים ובארבע מושבות גדולות.

המסקנה הכוללת מלוח זה היא כי המשבר בענף הבניין התרכז כולו בתל-אביב. בשנת 1926 היה ערך הבנייה היהודית במיליון לא"י פחות מאשר בשנה הקודמת.³³ ואילו בתל-אביב לבדה פחתה ההשקעה במיליון ורבע לא"י, כלומר, במקומות אחרים היתה עלייה לא מבוטלת בהיקף הבניין על-ידי יהודים. מאחר שעיקרו של המשבר (מבחינה כלכלית) היה כאמור מוגבל לענף הבניין, המסקנה הסופית היא כי המשבר הכלכלי בארץ היה זה עם התמוטטות משק הבניין בתל-אביב. הצטמצמות הפעילות בענף הבניין בתל-אביב החלה בשליש האחרון של 1925, ונמשכה בקצב מהיר בשנת 1926.

בשנת 1927 הגיע השפל בעבודות הבניין בת"א לעומקו, בניגוד מוחלט להתאוששות שחלה בתחומים אחרים במשק היהודי. הפסקה כמעט מוחלטת בפעולות הבניין בעיר מוסברת על-ידי הפחתת הביקוש לדירות על רקע העדר עלייה לארץ והפחתת מספר התושבים בעיר.³⁴ שכר הדירה ירד עד כדי שליש לעומת שנת

³² למשל, דו"ח בנק קופת-עם לשנת 1927, מובא בספרו של ב. זיו, 'כסף ואשראי בארץ-ישראל' (ת"א, תרצ"ו).

³³ היקף הבנייה על-ידי לא-יהודים גדל במידה ניכרת בשנים 1926—1927, מ-291 אלף לא"י בשנת 1925, ל-445 אלף לא"י בשנת 1927 (בלי עבודות ממשלתיות וצבאיות). ומעניין כי צריכת המלט בא"י ירדה רק במעט, יחסית: מ-82.5 אלף טון בשנת 1925 ל-68.3 אלף טון בשנת 1926, ול-60.1 אלף טון בשנת 1927 (ראה: [ed.] Himadeh

The Economic Organization of Palestine [Beirut, 1938], p. 264).

³⁴ לפי מקור אחד פחתו אוכלוסי ת"א רק בכמה מאות נפש (ו. פרויס, "עובדות ומספרים", ב'ספר תל-אביב, בעריכת דרויאנוב, [ת"א, תרצ"ו]). לפי מקור אחר פחתו האוכלוסים בשלושת-אלפים — מ-40,000 בשנת 1926 ל-37,000 בקירוב בשנת 1927 (ד. גורביץ, 'ספר סטטיסטי לא"י, [ירושלים, תר"ץ], עמ' 172).

לוח 5

הבנייה בת"א, לפי רבעי שנים, ב-1925—1926 (באלפי מ"ר) *

	1925	1926
רבע ראשון	58	26
רבע שני	63	14
רבע שלישי	66	8.5
רבע רביעי	52	5.5
סה"כ	240	54

* מקור: "הבנין בת"א", מסחר ותעשייה, 1927, מס' 3.

1925, חדרים לא מעטים נשארו ריקים, ובעלי בתים רבים (בעיקר אלה שהיו חיבים סכומים גדולים בריבית גבוהה) התלבטו בקשיים ללא פתרון. בירושלים היתה באותה תקופה תנופת בנייה ניכרת, בעיקר בשל הקמת בנייני ציבור (אוניברסיטה, סמינר למורים, מוסדות לאומיים, מרכז בריאות ועוד). משום כך היתה האבטלה בעיר זו קטנה יחסית.

בתעשייה לא היתה, לפי כל הסימנים, התקדמות בשנת 1926. מפעלים לא מעטים — בעיקר אלה הקשורים בתעשיית חומרי בניין ואלה שהוקמו בימי הגאות של 1925 ללא כל תנאים מוקדמים להצלחה — פשטו את הרגל. לעומתם נוסדו מפעלים חדשים (בערך באותו מספר), ומפעלים שהוקמו קודם לכן הרחיבו את ייצורם והשתכללו. לדוגמה, המפעל התעשייתי הגדול בא"י, ביח"ר למלט "נשר", שהתחיל בייצור במחצית השנייה של שנת 1925, סיפק כבר בשנת 1926 60% מצריכת הארץ, ותפוקתו באותה שנה היתה 50% מתצרוכת א"י כולה בשנת השיא של הבנייה — 1925.³⁵ גורם מדרבן את התפתחות התעשייה היה הרחבת השימוש בכוח חשמלי ובמנועים מכאניים.³⁶ מנתונים על התעשייה בת"א מתברר כי מספר המפעלים קטן בשנת תרפ"ו מ-170 ל-156 (בזה לא נכללו בתי מלאכה), ומספר פועלי התעשייה פחת מ-2,047 ל-1,780.³⁷ בשנת 1927 היתה התאוששות בתעשייה היהודית, שהתבטאה בגידול אטי של מספר המועסקים, ביתרון מספרי של מפעלים חדשים על ישנים שנסגרו או פשטו את הרגל, בראשיתו של יצוא מהמפעלים החדשים, ובהגדלת צריכת החשמל. התעשייה היהודית החדשה ייצאה טקסטיל, מזון ומלט.

על המסחר אין בידינו נתונים. לפי עדויות שונות מסתבר כי בשנת 1926 חל צמצום ניכר, לפחות בחלק מעסקי המסחר, עקב קשיי מימון, הפחתת כוח

³⁵ חימאדה (לעיל, הערה 33), עמ' 264.

³⁶ שם, עמ' 287. בשנת 1926 היו לחברת החשמל של רוטנברג 6550 מנויים, שצרכו 2.3 מיליוני ק"ש.

³⁷ "מסחר ותעשייה", 1927, גליון 14*13.

הקנייה של חלק מהאוכלוסייה. הפסקת הנוהג מימי הגיאות למכור באשראי בקנה-מידה גדול, והקטנת היבוא. בשנת 1927 הסתגל המסחר לתנאי שוק סטאטי, ומצבם של חוגי המסחר השתפר כנראה לעומת השנה הקודמת. התפתחות דומה היתה בבנקים. היקף פעולתם בשנת 1926 נטה להצטמצם, אך במידה מועטה בלבד. הפקדונות פחתו בשיעור שונה: בבנק אפ"ק — במאה אלף לא"י (מתוך מיליון לא"י וחצי), ובבנק הפועלים הם פחתו בשיעור גדול יותר. מסתבר שהבנקים נהגו יותר סלקטיביות בהלוואותיהם, אולם הלקוחות הקבועים והמהימנים לא סבלו מכך. לשנת 1927 מראים מאזני הבנקים (שהגיעו לדינו) חזרה לממדים של 1925.

השפעת המשבר הכלכלי על המאזן המסחרי. בשנת 1926/7 פחת היבוא לא"י בכמיליון לא"י בקירוב, בעוד שהיצוא נשאר כבשנה הקודמת. קרוב לוודאי שהפחתת היבוא נבעה מהסקטור היהודי, והיתה ביטוי להפסקת העלייה ולצמצום כח הקנייה של חלק מהאוכלוסייה היהודית. בשנת 1927 (בחודשים אפריל — דצמבר) פחת היבוא בעוד 400 אלף לא"י, ואילו היצוא גדל ב-600 אלף לא"י. גידול בכ-45% לעומת היצוא של 1926/7.³⁸ שיפור מפתיע זה במאזן המסחרי (חלקו של היצוא ביבוא עלה מ-20% בשנים הקודמות ל-30%) קשור רק במעט בהתקדמות שחלה באותה שנה בענפי המשק היהודי (ראשיתו של יצוא תעשייתי), ובעיקרו נבע מגידול מרשים בהכנסות יצוא ההדרים ומוצרים חקלאיים אחרים, שהיה תוצאה של מחירים נוחים ביותר ותנאים אקלימיים טובים.

אשר לתקציב הממשלתי, בשנת 1926/7 חלה ירידה בכרבע מיליון לא"י בהכנסות הממשלה (ממקורות פנים), בעיקר בגלל הקטנת תפוקת המשק היהודי. חלק מהירידה נבע במישרין מהמשבר בענף הבניין (הקטנת הכנסות המכס על מוצרי יבוא לבניין, וירידה תלולה בהכנסות ממס הרישום בטאפו). ההוצאות בשנת 1926/7 נשארו כמו בשנה הקודמת, ואילו בשנת 1927 היתה עלייה מסוימת, שהתבטאה בחלקה בהוצאות מוגדלות על עבודות ציבוריות שנועדו להעסיק מובטלים יהודיים.³⁹

³⁸ בשנת 1925/6 היה היבוא — 7.526 מיליוני לא"י, והיצוא — 1.330 מיליון לא"י. בשנת 1926/7 היה היבוא — 6.594 מיליוני לא"י, והיצוא — 1.308 מיליון לא"י. בשנת 1927 היה היבוא — 6.184 מיליוני לא"י, והיצוא — 1.900 מיליון לא"י. (לפי D. Gurevitz [ed.], *Statistical Handbook of Jewish Palestine* [Jerusalem, 1947], p. 238).

הכנסה מקומית	מזה מכס	הוצאות	עודף תקציבי*
(באלפי ל"י)			
1925/6	2,604	886	716
1926/7	2,364	803	328
1927 (אפריל-דצמבר)	1,709	570	— 205

* כולל גם הכנסה מהענקת ממשלת בריטניה. מקור: ד. גורביץ, יספר סטטיסטי לא"י, עמ' 212.

סיכום:

השפעת המשבר על קצב הפעילות הכלכלית של המשק היהודי בדיון למעלה הודגש, כי חסרים לנו נתונים מהימנים שיאפשרו השוואת שנות המשבר עם התקופה הקודמת, מבחינת התוצר ומרכיביו, ההשקעות והתעסוקה. קיימת הערכה של יבוא הון למשק היהודי, עם פירוט לפי הון לאומי, ציבורי ופרטי של א. אוליצור.⁴⁰ לפי הערכה זו היה יבוא ההון הכללי בשנת 1925/6 כ-5.7 מיליוני לא"י; בשנת 1926/7 — כשלושה מיליונים, ובשנת 1927/8 כ-2.75 מיליונים. ברם מהימנות הנתונים על ההון הפרטי, שלגביו לא נערך כל רישום, מוטלת בספק. על כל פנים ברור כי הירידה בממדי יבוא ההון היתה גדולה, וכי לא חלה ירידה דומה ברמת הפעילות הכלכלית של המשק היהודי.

במחקר חשוב שהחל לערוך ד"ר ר. שרשבסקי,⁴¹ נערך נסיון ראשון ליצור סדרות של נתונים עתיים לתקופת המנדט של התפוקה והערך המוסף של המשק היהודי, של התפוקה הריאלית לגולגולת, של ההון למועסק וכן של חלוקת הסקטור היהודי לענפים לפי תרומתם לתפוקה הנקייה.

המסקנה העיקרית של הלוח לגבי שנת 1926 היא כי בשנה זו חלה הרעה ניכרת במשק היהודי, שהתבטאה בירידה גדולה מאוד של התפוקה הנקייה לגולגולת במחירים שוטפים, ולירידה מתונה יותר במחירים קבועים (לפי מדד המבוסס על שנת 1936). מאידך, התפוקה הנקייה ירדה רק במעט במחירים שוטפים, ואילו במחירים קבועים היתה אף עלייה קלה לעומת 1925, הודות לריבוי מספר המועס-קים. לעומת זאת, אם מביאים בחשבון את גידול האוכלוסייה, מתבלט שינוי רציני לרעה, המתבטא בשיעור גידול ריאלי שלילי לגולגולת בשיעור כ-15%.

המסקנה החשובה לגבי שנת 1927 היא כי שנה זו היתה טובה בהרבה (לפי תפוקה נקייה) מקודמתה. התוצר המקומי הנקי במחירים שוטפים עלה על הנתון

פרטי	ציבורי	לאומי	סה"כ יבוא הון	40
(באלפי ל"י)				
4,500	317	877	5,694	1925/6
1,500	403	1,064	2,967	1926/7
1,500	377	891	2,768	1927/8

מקור: גורביץ (לעיל, הערה 38), עמ' 375.

⁴¹ המחקר נקטע באמצע בשל נפילתו של המחבר בקרבות ירושלים (5.6.1967). הוא הספיק להכין, נוסף על סדרות הנתונים, נספח ובו הסברים מפורטים על השיטה שנקט בקביעת הנתונים, ועל החומר שעליו הסתמך. עבודה מדעית חלוצית זו ראויה לשמש כבסיס לכל מחקר כלכלי על תקופת המנדט. למרות כמה הסתייגויות שיש לי לגבי נתונים מסוימים, אני משתמש בהם כמות שהם. המחקר נערך במסגרת "מכון פאלק" למחקר כלכלי, ירושלים.

לוח 6

הערכות של תוצר מקומי נקי של א"י היהודית, 1924—1927 *

	לגולגולת, מחירי 1936	סה"כ לפי מחירי 1936	לגולגולת, במחירים שוטפים	סה"כ במחירים שוטפים	
	(בלא"י)	(באלפי לא"י)	(בלא"י)	(באלפי לא"י)	
	(ב%)				
שיעור הגידול הריאלי לגול	23.10	2,193	30.12	2,860	1924
	26.30	3,202	38.19	4,649	1925
	22.38	3,345	29.56	4,419	1926
	24.85	3,723	31.29	4,687	1927

* מקור: ר. שרשבסקי, "לוח סיכום" (8—8).

המקביל משנת 1925, ואף התוצר המקומי הנקי לגולגולת היה גבוה מאשר בשנת 1924, אם כי פיגר עדיין לא מעט אחרי המספר המקביל בשנת 1925. כלומר, שיא המשבר היה בשנת 1926, ובשנת 1927 החלה כבר התאוששות מהירה למדי, והתקרבות לרמה של ערב המשבר. הגידול בתפוקה הנקייה, בלי שינוי מספר העובדים,⁴² נבע מעליית הפריון הממוצע לעובד. קרוב לוודאי שהיה ניצול טוב יותר של כושר הייצור, וגם לגידול כמות ההון למועסק היתה כנראה השפעה חיובית. כמו כן יש להניח כי לעליית הפריון תרם גם השיפור בשיטות העבודה ויעילותה, פרי הלימוד וההיקלטות במעגל הייצור של עובדים שעלו בשנות העלייה ההמונית.

מסקנות אלו נראות במבט ראשון מפתיעות ומנוגדות לכל הדעות המקובלות על השנים הנדונות, ולדברי המקורות של התקופה עצמה: העיתונות, נאומים, ועידות, ספרי זכרונות ויומנים. ההסבר לכך הוא כי דעת הקהל התרשמה בראש ובראשונה מתופעות כמו האבטלה ההמונית, הפסקת העלייה והיציאה מן הארץ, חולשת התנועה הציונית ומוסדותיה, ואווירת הייאוש והדיכאון בהשפעת כל אלה. בני הדור לא ידעו ולא חשבו, כמובן, במושגים של תפוקה לגולגולת ושיעורי השתנות של התוצר במחירים קבועים. אין אפוא לחפש זהות בין מה שנראה בעיני בני הדור בשנים 1926—1927 כתיאור נאמן של מציאותם הכלכלית, לבין ראיית הדברים מפרספקטיבה היסטורית, על יסוד ניתוח וגישה שלא היו אפשריים אז. דווקא

⁴² בשנת 1927 אולי פחת כלשהו מספר המועסקים בשל אבטלה גדולה מזו של 1926, ובשל עודף יציאה מן הארץ על העלייה. אך אין לקבוע זאת בוודאות, כי באותה עת אולי פחת מספר המובטלים בין אלה שלא היו רשומים בלשכות, ואין לנו נתונים מספר הצעירים שהחלו לעבוד בשנה זו.

שנת 1927 נתפסה כשנה הגרועה ביותר מבחינה כלכלית — ולא שנת 1926, כפי שהיה הדבר באמת — מפני שקנה-המידה להערכה הושפע מאוד מבחינות לא כלכליות, כגון חולשתם של המוסדות הציוניים ואבדן האמון של רבים במפעל הציוני. נוסף על כך פעלה כאן התופעה הטבעית של פער זמן בין התרחשותם של דברים לבין תפישתם בתודעה הציבורית. לכן איחרו לחוש בעיצומו של המשבר בשנת 1926, ואיחרו לחוש בסימני ההבראה בשנת 1927. לבסוף, יש לזכור כי במשק דינאמי של ארץ בתהליך בנייה והתיישבות, כל עצירה של קצב הצמיחה לתקופת מה נראית כנסיגה גדולה, וקיימת נטייה להגזים בהערכת התופעות השליליות המתגלות אז.⁴³ מסקנות אלה, המבוססות על נתוניו של ר. שרשבסקי בדבר הפעילות הכלכלית בשנים 1926—1927, מתיישבות גם עם הניתוח של ענפי המשק שנעשה למעלה, המראה כי עיקר המשבר התרכז בענף הבניין בתל-אביב, בעוד שהפעילות בענפים אחרים לא השתנתה.

ד. כשלון סולל-בונה⁴⁴

לתמונתו של סולל-בונה היתה השפעה מזעזעת על ציבור הפועלים ומנהיגיו, בשל מעמדו כמפעל המשקי הגדול והחשוב ביותר במסגרת המשק ההסתדרותי. אפשר להשוות לכך רק את השפעת תמונתו של גדוד העבודה (שאירעה באותו זמן). המשבר בענף הבניין בסוף 1925 לא פגע בהיקף הפעולות של החברה, ובשנת 1926 היא המשיכה את פעולתה בהיקף דומה לשנה הקודמת:

לוח 7

היקף פעולות סולל-בונה בשנים 1924—1926 *

משכורת חודשית	מספר ממוצע	עבודה		מספר חוזים	
		על-סך	שבוטעה		
ממוצעת לעובדים	של פועלים	(באלפי ל"י)	(באלפי ל"י)	(באלפי ל"י)	
12.0	1,500	76	157	94	1924
13.2	2,400	274	288	246	1925
13.5	2,600	300	274	189	1926

* מקור: הסקירה על מצב החברה ליום 1.4.1927.

⁴³ מתבקשת כאן השוואה מעניינת עם "משבר" 1966. כאז כן עתה היה ענף הבניין היחיד שנפגע קשה, אבל בתודעת הציבור הצטייר משבר כלכלי חמור. ההבדל הוא כי בשל מבנה המשק וממדיו לפני כ-40 שנה, די היה בהתמוטטות משק הבניין בתל-אביב כדי לגרום לתוצאות הרסניות הרבה יותר מאשר בימינו.

⁴⁴ פרק זה מבוסס על דו"ח מנהלת סו"ב לקראת הוועידה ה-3 של ההסתדרות הכללית, 1927. הדו"ח כולל נתונים על החברה, ואת מאזניה בכל שנות קיומה, וסקירה על מצב החברה ליום 1.4.1927 שהגישה מנהלת סו"ב לחברת-העובדים (הוגש ב-15.4.1927).

מלוח זה אנו למדים כי בעוד שבמשק כולו נצטמצמה הבנייה בשנת 1926 לכדי פחות ממחצית הבנייה בשנה הקודמת ונפלטו אלפי פועלים, גדל היקף העבודה ומספר המועסקים עלידי סולל-בונה (בספטמבר 1926 הושג שיא של יותר מ-3,000 מועסקים). עובדה זו היתה פרי המאמצים הרבים שהשקיעה הנהלת החברה כדי לא לצמצם את פעולותיה ולהשיג עבודות חדשות, חרף המצב הקשה בענף. השנה הסתיימה בגירעון של 13.2 אלף לא"י (לעומת רווח נקי של שלושת אלפים לא"י בשנת 1925⁴⁵). ובניכוי הקרנות בסך 10.9 אלף לא"י, היה לחברה הפסד נטו של 2.3 אלפי לא"י, סכום קטן בהשוואה להיקף העבודות שביצעה החברה, ובהתחשב בתנאים הקשים ששררו בענף בשנת המשבר.

אך קשייה של החברה בסוף 1926 נבעו בראש וראשונה לא מההפסד הכספי הוה, אלא ממצוקתה הכספית הכללית, מקשיי מימון שהלכו והחריפו במרוצת השנה, ומהמצב הכלכלי הגרוע במשק, ובמיוחד בתחום הבנייה. החובות של הלקוחות לחברה הגיעו לסכום הגדול של 171 אלף לא"י, ודבר זה גרם בהכרח למצוקה כספית חריפה ביותר, ואילץ את סולל-בונה לתת שטרות בסכומים גדולים והולכים. בסוף השנה התברר כי אין החברה יכולה לעמוד בפרעון שטרותיה, שהיו ברובם לזמן של כמה חודשים, בשל קשיי גביית החובות המגיעים לה. באותו זמן הסתמן צמצום במספר החוזים החדשים ובהיקף העבודות, ואילו ההוצאות הכלליות לא פחתו.

מצבה הכספי של החברה עורר את ההנהלה הציונית לחפש דרכים כדי לבוא לעזרתה, מחשש פן יגדיל כשלונה את מספר המובטלים, שהיה אז בשיאו. ביזמתה הוקם בראשית 1927 קונסורציום, שבו השתתפו גם נציגי בנק הפועלים ובנק אפ"ק, והוא העניק לסולל-בונה הלוואה מיוחדת בסך 20 אלף לא"י, וסילק עשרת אלפים לא"י מתוך החוב של "המשרד לעבודות ציבוריות ובניין"⁴⁶. הקונסורציום אסר על החברה לתת שטרות נוספים ולקבל עבודות חדשות ללא אישורו, דבר שצמצם עוד יותר את אפשרויותיה.⁴⁷

המאמץ של הרגע האחרון שעשתה ההנהלה הציונית להציל את החברה מפשיטת רגל לא הועיל אלא לדחות את פרפוריה לכמה חודשים. פעולות החברה הלכו והצטמצמו במהירות, מבלי שיימצא פתרון יסודי לבעיותיה. החברה חדלה לפרוע את שטרותיה שמועד פרעונם הקדים את גביית החובות של לקוחותיה, וכך

⁴⁵ באותה שנה הופרשו לקרנות 5.6 אלפי לא"י. הרווח הנקי והקרנות הצטרפו אפוא ל-8.6 אלפי לא"י. ביחס למחזור עבודות שהסתכם בקרוב ל-300 אלף לא"י, ועל רקע הגיאות ששררה בענף במשך רוב השנה, תוצאה זו אינה יכולה להיחשב כמשביעת רצון.

⁴⁶ החוב הסתכם בראשית 1927 ב-24 אלף לא"י. בשנים 1924—1926 שילם סו"ב 4,000 לא"י על חשבון חוב זה. הודות לפעולות אלו הקטינה החברה ב-30 אלף לא"י את התחייבויותיה בצורת שטרות לפירעון וחובות לסוחרים.

⁴⁷ בזמן המו"מ עם הקונסורציום (ראשית 1927), חיכו חלק מן החייבים לראות כיצד יפול דבר, ובניתיים דחו את פרעון חובותיהם.

לוח 8

מאזן סולל-בונה בשנים 1925—1927 (באלפי לא"י) *

התחייבויות							
תאריך המאזן	הון מניות	קרנות	בנקים	שטרות לפירעון	זכאים	קונסורציום	סה"כ
31.12.25	17.1	5.6	33.3	38	93.7	—	192.3
31.12.26	30.1	10.9	46.9	76	106	—	272.6
31.5.27	30.1	8.8	39.7	46	58	20	205.3

נכסים							
תאריך המאזן	קופה	ציוד ומחסנים	ניירות ערך	שטרות לגובי	חייבים	חרושת אבן	הפסד
31.12.25	1	32.1	0.3	23.7	126.2	4.5	—
31.12.26	1	41.8	6.1	29.1	171	5.2	13.2
31.5.27	—	36.7	7.1	18.6	113	—	23.2

* מקור: דו"ח לוועידת ההסתדרות השלישית (1927).

נסגרה בפניה הדרך להמשיך ולפעול בשוק (ליום 1.4.1927 נצטבר סכום של 13.5 אלף לא"י שטרות שלא נפרעו).

בחודש יוני הפסיקה החברה את פעולותיה,⁴⁸ והקונסורציום עשה כמיטב יכולתו לפריעת חובות הנושים. לא הוכרזה פשיטת רגל רשמית, וקשה לקבוע בדיוק את סכום ההפסדים.⁴⁹

סיבות הכישלון

המשבר בסולל-בונה התחולל באופן כה מהיר ופתאומי, עד כי בעיני רבים נראה כקאטאסטרופה בלתי צפויה.⁵⁰ בדיקה שיטתית של העובדות והנתונים מוכיחה כי

⁴⁸ בחודש זה היא העסיקה 675 פועלים (לבד מעובדי המנגנון הקבוע).

⁴⁹ בדו"ח החברה לוועידת ההסתדרות השלישית ניתן הסיכום הבא של השבונות רווח והפסד: לסוף 1926 — הפסד של 13.2 אלף לא"י. לראשון ביוני 1927 — 26.7 אלף לא"י הפסד.

⁵⁰ בחודשים מרץ-מאי 1927 עדיין לא דובר על הפסקת פעולות החברה, תוכננו פעולות חדשות ואף מודעות הפרסומת בעיתונות הופיעו כסדרן. ליב יפה (מנהל קה"י) מספר בספר זכרונותיו כיצד שכנע את בן-אב"י (עורך ידאר היום) לא להדפיס מאמר על "ביטול סו"ב": "סיפתי לו שתבוא עתה הבראה גמורה, שלהנה"צ תהיה זכות וטו, שיכניסו מומחים" (כתבים, אגרות ויומנים, [בהוצאת הבן, תשכ"ד], עמ' 125).

לוח 9

פעולות סולל-בונה בחודשים ינואר—מרץ 1927 *

מס' חוזים	על סך (באלפי לא"י)	עבודה שבועון (באלפי לא"י)	מספר פועלים	משכורת חודשית ממוצעת לעובדים הקבועים (בלא"י)	
12	43	14	1,785	14.1	ינואר
6	4.5	12	1,341	14.4	פברואר
3	3.7	13	1,400	14.6	מרץ

* מקור: הסקירה על מצב החברה ליום 1.4.1927.

החולשות והליקויים של החברה, שנתגלו לעין כל באמצע שנת 1927, קיננו בה כבר לפני כן, אלא שלא נתגלו מעל לפני השטח. חשוב להבחין בסיבות הכישלון בין הגורם האופייטיבי שהוזכר למעלה לגורמים סופיקטיביים. אין ספק כי משבר הבנייה הכללי בארץ היה גורם ראשון במעלה, ואכן רבים מהלקוחות שהורע מצבם, לא פרעו את חובותיהם במלואם, או שפרעום באיחור. עם זאת פעלו כאן סיבות נוספות לא מעטות, אשר בצירופן תרמו לא פחות לכישלון המוסד המשקי הגדול, שעליו היתה גאות רבים ממנהיגי ההסתדרות הכללית.

1. הוצאות כלליות גבוהות מאוד, בעיקר על החזקת מנגנון קבוע.⁵¹ גם כאשר הצטמצמו העבודות במידה ניכרת, לא פחת מספר העובדים הקבועים, ולא השתנה כמעט עד לרגע פירוק החברה. ההוצאות הכלליות (בכללן הריבית) היו 13% מכלל ההוצאות בשנת 1925, ו-15% בשנת 1926. תנאי השכר של העובדים הקבועים היו הרבה מעל הממוצע של מקבלי משכורת חודשית לפי התקן ההסתדרותי, ומעל המקובל לגבי מקצועות דומים במקומות עבודה פרטיים.⁵² מאלפת העובדה כי בשנת 1926 הוסיפה המשכורת הממוצעת לעלות, בעוד שלחברה היו הפסדים, אפילו בראשית 1927 לא פסקה נטייה זו לעליית המשכורת, למרות מצבה הכספי הנואש של החברה. כמו כן היו הוצאות גדולות מיוחדות בסעיפים כגון: משפטים, פרוקסטטים, קנסות, נסיעות רבות לצורכי גביית חובות, והנהלת חשבונות מסובכת בשל ההודקקות לשיטות מימון ואשראי לא רגילות.

⁵¹ כלל את אנשי המנהלה הכללית, צוות טכני (מהנדסים, טכנאים, שרטטים), הנהלת חשבונות, אחוקה, מנהלי סניפים ומנהלי עבודה.

⁵² לדוגמה, שרטט קיבל 15 לא"י לחודש, כפליים כמשכורת חודשית ממוצעת של שכיר עירוני בתעשייה, ולפחות ב-25% יותר מן הנהוג בשוק הפרטי. מחסנאי שקיבל בינואר 1927 10.9 לא"י, קיבל בחודש אפריל 12.7 לא"י (הנתונים הם מהסקירה על מצב החברה ב-1.4.27). אין לשכוח גם כי רבים מהעובדים קיבלו, נוסף על המשכורת, מקדמות לא קטנות. לפי עדויות אחרות לא תמיד הקפידו לרשום חובות אלו, ונראה שבחלקם, לפחות, לא הוחזרו עם פירוק החברה.

2. תשלום ריבית גבוהה מאוד. רוב נותני העבודה היו גופים ציבוריים,⁵³ והם לא שילמו במוזמן אלא בשטרות, שבפדותה אותם שילמה החברה נכיון של 12—18 אחוז. באותו זמן קיבלה החברה מנותני העבודה ריבית בנקאית של 9—10 אחוז.⁵⁴ כמו כן שילמה החברה ריבית בסכומים ניכרים לבנקים (שעבוד חוזים) וכן על שטרות לפירעון הנמסרים לשוק. גם החוב שירש סולל־בונה מהחברה לעבודות ציבוריות ובניין הכביד מאוד.

3. ממדי האשראי שהעניקה החברה ללקוחותיה גרמו לה מחנק כספי בלתי פוסק, והגבירו את תלותה במקורות מימון לוחצים ובלתי נוחים. בשנת 1926 גדל אשראי זה מאוד, מאחר שהחברה עשתה מאמצים נואשים לקיים רמת תעסוקה גבוהה כמו בשנה הקודמת, בעוד שהתנאים בשוק הורעו באופן קיצוני. כלומר, החברה ניסתה להתגבר על צמצום הביקוש על־ידי הענקת תנאי אשראי נוחים.

4. מפעלי התעשייה שבבעלות החברה גרמו לה הפסדים. בית־החרושת "נמליט", נגריית "דרור" ומחצבות האבן לא הצליחו להתבסס, חרף כל המאמצים שהשקיעו בהם. בראשית 1927 נסגרו מפעלים אלה, וחובותיהם (בניכוי ערך הציוד) נוקפו על חשבון החברה.

5. הגורם הסובייקטיבי ביותר היה שיטת העבודה וארגונה. כמו לפני כן, נמסרו רוב העבודות בקבלנות לקבוצות פועלים מאורגנות.⁵⁵ לא תמיד שמרו הקבוצות על המחירים שנקבעו מראש, והפיקוח עליהן לא היה יעיל די הצורך למניעת בזבזן חומרים ולהבטחת ניצול מאקסימאלי של הציוד. ידועים גם מקרים לא מעטים של הפסדים בביצוע פרויקטים שנבעו מפריון עבודה נמוך מאוד של הפועלים או מהפקעת מתירי העבודה.⁵⁶ לפי הסקירה של מנהלת החברה (ליום 1.4.27) הגורם להפסדים בעבודות עצמן לא היה טעות בחישובים, אלא ליקויים בדרך הביצוע של חלק מהעבודות.

6. לבסוף יש להזכיר עוד גורם חשוב — ההנהלה (בראשה עמד, מיום ייסוד החברה, דוד רמז). מבלי לבדוק את שאלת רמת מומחיותם וכשירותם של המנהלים, ברור כי ענייני הכספים בלעז את עיקר זמנם ודאגתם, ואילו הצד המשקי־טכני נעשה משני. כמו כן יש יסוד לטענה, שנשמעה לעתים קרובות גם מפני מבקרים מתוך תנועת הפועלים, כי היתה לרועץ שאיפת ההתרחבות וההתפשטות של מנהלי החברה, מעבר לגבולות יכולתה המנהלית־טכנית ומעבר לצרכיה האמיתיים. מנהלי החברה הדגישו כגורם מכריע לקשיים את העובדה כי סולל־בונה לא הצליח לגייס

⁵³ להלן חלוקת נותני העבודות של ס"ב (בשנים 1924—1927) באחוזים: ממשלה — 5.17; קרנות לאומיות — 11.9; חברות יישוביות — 20.7; מוסדות ציבוריים — 6; חברות בניין ושכונות — 14.7; עיריית ת"א — 10; מפעל רוטנברג — 2.6; מוסדות פועלים — 3.9; יחידים — 25.

⁵⁴ בשנת 1926 עלה ההפרש בין הריבית המשולמת והמתקבלת ל־7,000 לא"י.

⁵⁵ בשנת 1926 הועסקו 140 קבוצות בנות 16 איש בממוצע.

⁵⁶ דוגמה קיצונית היא ההפסד בחפירת היסודות למלון המלך דוד בירושלים. על עבודה בהיקף של 6,700 לא"י הסתכם ההפסד בשל תפוקה נמוכה של הפועלים ב־4,000 לא"י.

הון עצמי (מרווחים, מניות, תמיכה ציבורית) בסכום שחייב היקף העבודה. אין לקבל טיעון זה. האמת היא כי החברה הפסידה בפעולותיה בשל הוצאות ייצור גבוהות, מול שוק מתכווץ. גם לו קיבל סולל-בונה תמיכה נדיבה מהמוסדות (דבר שייחסו לו, ללא יסוד), היה זה מועיל רק להסתיר לזמן קצר את מצבו האמיתי, אך לא היה בכך פתרון לטווח ארוך. אין ליחס משקל רב גם לטענה (שהיתה מקובלת על מנהלי סולל-בונה) כי בשל מצבה הכספי הקשה לא יכלה החברה ליהנות מקניית חומרים וציוד בתנאים נוחים, והזדקקה לתיוכם היקר של סוכני קומיסיון.

מעניין סיכום סיבות המשבר של סולל-בונה בעיתון 'דבר' באותם הימים:

אחת השגיאות היסודיות היתה הערבוביה בין פעולות כיבוש ופעולות הביצור המשקי של ענפים שכבר נכבשו. מתוך רדיפה אחרי עמדות העתיד, לא ניתנה תשומת הלב הדרושה לניהול טוב בהווה. החברה לא שמה לב להפסדים קטנים שהצטברו לסכום גדול. קננה בחברה חוסר דאגה לקטנות מתוך הנחה כי חשיבותה הלאומית של הפעולה תבטיח לה עזרה ציבורית. (29.8.1927, חתום א.ג.).

ה. הסתדרות העובדים הכללית והנסיונות להתגבר
על האבטלה; הסיוע⁵⁷

מיד עם התגלות האבטלה בסוף 1925, החלו מוסדות ההסתדרות הכללית בפעולה נמרצת, תוך מאמץ לגייס את כל המוסדות והארגונים הציוניים והיישוביים למלחמה נגדה. הוועד הפועל תבע מאת ההנהלה הציונית להשיג את הקרנות הדרושות להפעלת תכניות עבודה קיימות כדי לבלום את התפשטות האבטלה בתחילתה, וכן תבע את המשך העלייה, למרות חוסר העבודה המתפשט:

ע"י סכום מתאים שיושג ע"י ההנה"צ וע"י פעולה מאומצת מצד ההסתדרות הכללית, נוכל להמשיך את העליה ולשמור על מצב טוב של העבודה בארץ למשך זמן ארוך. ואם לא יושגו האמצעים הדרושים או יושגו באופן חלקי ולא בזמנם, ברור בהחלט שגם כל התאמצות מצד ההסתדרות לא תועיל. המשבר יימשך או זמן רב וחוסר העבודה יגיע להרבה אלפים איש. העליה תיפסק או בהחלט, תתחיל גם בריחה מהארץ, ואז לא יועילו גם מאות אלפים לא"י מצד ההנה"צ לרפאות את תוצאות המשבר, כי עבודה גוררת עליה ועליה גוררת עבודה ובלי אמצעים לאומיים המכוונים והמשמשים בבחינת מפתחות לעבודה, לא נוונו בהחלט. (הדו"ח לוועידה השלישית, עמ' 177)

הוועד הלאומי וההנהלה הציונית פנו לממשלה בתביעה להעסיק יהודים בעבודות ציבוריות ממשלתיות בתנאים מתאימים לצורכיהם התרבותיים, אך בשלב הראשון לא היו לזה תוצאות. הוועד הלאומי, שלא היו לו קרנות משלו, לא עשה כל פעולה

⁵⁷ פרק זה מבוסס על הדו"ח לוועידה השלישית של ההסתדרות הכללית, פרק יא, ועל דו"ח מועצת פועלי יפ"ת"א לשנים תרפ"ה—תרפ"ו.

ממשית יותר. פנייתו לציבור הרחב לא הועילו, וקריאתו להקמת "אוצר היישוב", שקיבל תרומות לשם העסקת עובדים, לא עוררה את ההדים הדרושים בחוגים שלא נפגעו מהמשבר.⁵⁸

אשר להנהלה הציונית, היא עשתה מאמצים נואשים לגייס סכומי כסף נוספים לביצוע עבודות שייעסקו מובטלים, אך גם לה לא היתה הצלחה רבה. מכאן שעיקר הנטל של הטיפול במובטלים והנסיונות למצוא פתרונות למצב נפל על ההסתדרות, והיא עמדה בו בצורה מעוררת כבוד ותוך גילוי אחריות למופת לגורל המפעל הציוני. חרף כל הקשיים שבהם היו נתונים המוני פועלים, השתדלה ההסתדרות לשמור על רוח האמון בעתיד בניין הארץ, ולמנוע הידרדרות לייאוש ורפיון ידיים. ההסתדרות תבעה ללא הרף מכל הגופים והמוסדות האחראיים לעשות ולפעול ללא ליאות למען הוציא את היישוב מהמשבר ששקע בו, והוקיעה את אדישות הציבור לסבלם של הפועלים.

ועדת העבודה שליד הוועד הפועל של ההסתדרות הכינה תכניות מפורטות שביצוען עשוי היה, לדעתה, להתגבר על האבטלה במידה ניכרת. הצעות אלו כללו בין השאר: בניין שכונה בצפון תל-אביב; עבודות ייבוש והכשרה בגידרו;⁵⁹ עבודות ייבוש בנחל קישון; הקמת בניינים ורשתות השקאה במשקים; הלואות לעיריית תל-אביב לשם עבודות ציבוריות שונות; החשת בנייתם של בנייני ציבור שבתכנון. המרכז החקלאי לחץ על מחלקת ההתיישבות של ההנהלה הציונית להחיש את ביצוע ההתיישבות החדשה בגוש הקישון, שתיתן דחיפה לפעולות נרחבות בחקלאות. אך מחוסר אמצעים בידי ההנהלה הציונית ומאי-נכונות להסתכן בהוצאות שאפשרויות מימון אינן בטוחות, נדחו רוב ההצעות האלה, והחל בחלוקת "סיוע" למובטלים.

ההסתדרות לא הסתפקה בתביעות מאחרים. הפועלים המאורגנים היו הגוף היחיד בימי המשבר, שהוכיח נכונות לקרבנות חמריים ולוויתורים. בשנים 1926—1927 אורגנה פעולה עצמית לעזרת המובטלים שהתבטאה בדרכים הבאות: חילופין בעבודה; חלוקת העבודה בין פועלים רבים ככל האפשר, גיוס כספים פנימי. לדוגמה, מועצת הפועלים של יפ"ת-א, העיר שנפגעה ביותר מהאבטלה,⁶⁰ הגישה לנציב העליון תזכיר, שבו תיארה את המצב כך:

[...] ע"י קיצור יום העבודה, קיצור שבוע העבודה, תור פנימי לעבודה — השיטה הזאת הכניסה בשנת המשבר 23,500 ימ"ע; בכל מקום שהדבר היה אפשרי, הוסיפה מועצת הפועלים על מספר הפועלים העסוק בעבודה עוד מספר ידוע של מחוסרי עבודה לשם שיתופם בעבודה. השיטה הזו הכניסה 20,900 ימ"ע [כלומר, מתוך דאגתה להגדלת מספר ימי העבודה

⁵⁸ החוגים האזרחיים לא גילו נכונות לפעול למען הצלחת "אוצר היישוב" מתוך חשש שישמש מכשיר בידי מנהיגי הפועלים למטרות פוליטיות.

⁵⁹ המקום שיועד לשכונת-עובדים ליד חיפה.

⁶⁰ בלשכות העיר נרשמו 3,900 מובטלים בראשית 1927, מהם 2,740 בעלי-מקצוע; 55% מן המובטלים היו בעלי משפחות. 20% היו חברי ההסתדרות העובדים הכללית.

התעלמה ההסתדרות משיקולים של יעילות ופריזן; על אותם הפועלים העסוקים בקביעות, שבמקום עבודתם אין סיבות להנהיג חילופין בעבודה, הוטלה חובה להפריש לקופה מיוחדת תמורה של י"מ⁶⁰ בכסף; קופה זו הכניסה כ-4,500 לא"י. סה"כ גייסה מועה"פ בדרכים הנ"ל למעלה מ-20,000 לא"י (בי"ע ובמוזמנים).⁶¹

הסיוע

מכל התופעות של המשבר, אולי החמורה והמדכאת ביותר היתה הסיוע הכספי למובטלים שהחלה לתת ההנהלה הציונית מאמצע 1926. הסיוע נעשה לסמל מובהק של הירידה הנוראה שהחלה בעטיו של המשבר הכלכלי. כבר לפני קיץ 1926 חילקה ההנהלה הציונית סכומי כסף למובטלים, והחל מאוגוסט אותה שנה הקיף הסיוע את כל המובטלים בערים (ת"א, ירושלים, חיפה, עפולה). חלוקת הסיוע נעשתה באמצעות מועצות הפועלים בערים. כל מובטל רווק קיבל 25 גרוש לשבוע, ובעל משפחה עד 50 גרוש לשבוע.

ההנה"צ העמידה לרשות מועצות הפועלים רק כמה אלפי לא"י לחלוקה. סכום זה כמובן לא הספיק ולא היה לאל ידן של המועצות להעניק את הסיוע לכל המשפחות הזקוקות. היו שבועות שבהם כלל לא שילמו, או שהכסף נתקבל במאוחר, שעה שאלפי מחוסרי עבודה צבאו על דלתות מועצות הפועלים. חלוקת הסיוע הפכה לחזיון מדכא של צעקות, מריבות והתכתשויות על התור. לא אחת נאלצה המשטרה להתערב, וכמובן, שהתערבותה הוסיפה תמרורים על מרי הנפש בלאו הכי. כך נוצר מצב בו כל נרגן, כל פרובוקטור או שונא ציון ותנועת הפועלים הסית למעשי אלימות, להפגנות נגד הישוב ולעזיבת הארץ. ההסתדרות ומפלגות הפועלים ראו כל הזמן בסיוע הזה רע בלתי גמנע ולא חדלו ללחום על המרתו בסיוע של סיפוק עבודה.⁶²

עם זאת הוזהרה ההסתדרות את ההנהלה הציונית מפני כל נסיון להפסיק את הסיוע כל עוד אין לפועלים עבודות בנות קיימא, ובמועצת ההסתדרות אף הוצע לנתק את הקשרים עם ההנהלה הציונית לאות מהאה על כוונה כזאת. באמצע 1927 הגיעו סכומי הסיוע לעשרת אלפים לא"י לחודש בקירוב, וההנהלה הציונית עשתה מאמץ מיוחד ליצירת מקורות תעסוקה כדי להפסיקו. כמה גורמים סייעו לכך: עבודות ציבוריות ממשלתיות; תרומות מיוחדות של נדבנים יהודיים; התפתחות התעשייה, קליטת פועלים במושבות. בעזרת כל אלה ועל-ידי הקדמת הוצאות מתקציב מחלקת ההתיישבות המיועד לשנה הבאה — עלה בידי ההנהלה הציונית להפסיק את הסיוע בירושלים, חיפה ועפולה. חלוקת הסיוע בתל-אביב, מוקד האבטלה העיקרי, נמשכה עוד כמה חודשים (עד מרץ 1928), חרף הלחץ מצד ההסתדרות להחליפו בעבודות יזומות. לסיוע היתה השפעה פסיכולוגית קשה

⁶¹ לוי קנטור, 'הזרוע המקצועית' (תרבות וחינוך, תשכ"ו), עמ' 156.

⁶² שם, עמ' 158.

ביותר — הוא הוכיח עד כמה עמוק היה המשבר, ומה מועטים היו האמצעים הלאומיים להוציא את עגלת המפעל הציוני מהבוץ. בחלוקת הסיוע קיבלו על עצמן מועצות הפועלים תפקיד קשה מאין כמוהו, והן הצליחו למנוע הידרדרות כללית ודמוראליזאציה בקרב ציבור העובדים.⁶³

נספח. המשביר

גורלו של המשביר בשנות המשבר הכלכלי היה דומה מבחינות רבות לגורל סולל-בונה — גם לחברה זו היה כישלון משקי, וגרעונות וצורך דחוף בריאור-גניזאציה מלאה. שלושת ההבדלים העיקריים בין שני המוסדות היו:

א. לכשלונו של המשביר היו פחות הדים, והרושם של הפסקת עבודתו היה פחות מזעזע.

ב. לגורמים אוביקטיביים לא היה משקל כה גדול בכשלון המשביר כמו בכשלון סולל-בונה. חולשותיו נבעו מעצם ארגונו ושיטות עבודתו.

ג. הריאורגניזאציה במשביר היתה מהירה יותר מאשר בסולל-בונה.

המשביר סיים את שנת תרפ"ו בהפסד של 7,400 לא"י. הפדיון הגיע בשנה זו ל-210 אלף לא"י (לעומת 179 אלף לא"י בשנה הקודמת), ובלי תוצרת חקלאית — 142 אלף לא"י. בשנת תרפ"ז ירד הפדיון ל-93 אלף לא"י (בלי תוצרת חקלאית) ונסגרו מאפיות ומטבחים שהשתייכו למשביר. בשנת תרפ"ח ירד הפדיון ל-71 אלף לא"י, ובשנת תרפ"ט — לפחות מחמישים אלף לא"י. למעשה היה המוסד בשנים 1927—1929 בתהליך של פירוק וביטול.

סיכום הממצא את חולשותיו המהותיות של המשביר ואת סיבות כשלונו ניתן בדו"ח שהגיש אפטר לוועד-הפועל של ההסתדרות (1930) לרגל הריאורגניזאציה של החברה:

העובדה שהיינו עדים לה זה שנים אחדות כי שם המשביר נישא לשלילה בפי החברים, הן מטעמים כלכליים-מסחריים והן מטעמים חברתיים, חייבה לבדוק את המצב ולציין את השינויים היסודיים והתכופים הדרושים להבראת המוסד. הברור של המצב הכספי וערך האקטיב והפאסיב הראה כי ההפסדים הכספיים שהיו למוסד במשך שנים, עלו גם על הסכום של ההון העצמי והקרנות שהיו למוסד. מצב זה נטל מן המוסד את האפשרות למלא את התחייבויותיו הכספיות בסדר, ושטרות בתחיתתו על אלפים אחדים של לירות נמצאו בלתי נפרעים. בדיקת חשבון רווחיהוהפסד הראתה תוצאה שלילית בהחלט, כי המוסד נשא הפסדים מדי שנה בשנה, ובמצבו לא נראתה כל תקווה שיזכה להיות חי הנושא את עצמו.

⁶³ נודע רק על מקרה אחד של מעילת שני פקידים בכספי הסיוע, בסכומים לא גדולים. נערכה חקירה, השניים פוטרו מעבודתם ופורסם דו"ח מפורט על ניהול כספי הסיוע. מעילה זו עוררה בזמנה התרגשות מרובה.

אחרי תיאור זה של מצב העניינים באה הסברת הגורמים לכך:
 1. אשר לצד החברתי, התברר כי המוסד נשאר ריק מכל תוכן. במקום קואופ-
 ראציה לצרכנות של פועלים, הוא התקיים כחנות גדולה בעלת סניפים רבים
 בארץ; חנות אשר התנהלה על-ידי אדמיניסטרציה מלמעלה, בלי השתתפות
 ואחריות ממשית של חברים מעוניינים. התעניינות פעילה של החברים, החיונית
 למוסד קואופראטיבי, נחלשה מחוסר אפשרות של פיקוח והשפעה ממשית על
 חיי המוסד וכיוון פעולתו, ובשל אי-השתתפות בבחירת חברי ההנהלה (בגלל
 ריחוק מקום האסיפה הכללית ממקום מגוריהם של לקוחות רבים המפוזרים
 בכל הארץ).

2. היחסים הבלתי רצויים אשר נוצרו בין המשביר ולקוחותיו בגלל שיטת
 הקרדיטים המיוחדת במינה, שבאה כתוצאה מהקשרים בין המוסד לבין מוסדות
 פועלים אחרים (בעיקר סולל-בונה) וההנהלה הציונית. חלק גדול מפדיון המשביר
 היה נכנס בצורת המחאות של ההנהלה הציונית למשקים חקלאיים על חשבון
 התקציבים שלהם; חלק אחר הונס על-ידי המחלקה למכירת התוצרת, אשר היתה
 מוסרת גם היא המחאות תמורת התוצרת שנמכרה, ולבסוף באו המחאות של
 סולל-בונה לפועלים תמורת שכר עבודה. כך נפוצו בשוק "פתקאות המשביר"
 הידועות לשמצה, שגרמו ליהס רע מאוד לחברה. כל הלקוחות שהיו נאלצים
 לפנות אליו בהמחאות שבידיהם, ראו עצמם כנגזלים, כמבזבזים חלק משכרם
 על-ידי תשלום מחירים גבוהים בעד סחורות שטיבן היה מפוקפק בעיניהם. בשנת
 תרפ"ו היו המחאות אלו למעלה מ-50% מהפדיון, ובשנת תרפ"ז — למעלה
 מ-90%. כלומר, המשביר נעשה למעשה מוסד המשרת לקוחות הקונים אצלו
 מאונס.

3. חוסר הון עצמי. בסוף תרפ"ו הסתכם ההון העצמי והקרנות ב-12 אלף לא"י.
 המוסד הזדקק לכן לאשראי רב למימון פעולותיו, וזה הביא לייקור הסחורות.
 המצוקה הכספית אילצה אותו לקנות את הסחורה לא מהמקורות הראשונים
 (בניגוד למה שהיה מקום לצפות מארגון קואופראטיבי גדול). זה גרם לעליית
 מחירי המכירה ולביטול היתרון הפוטנציאלי של הקואופראציה. לרגל מצבו הקשה
 לא היתה למשביר האפשרות להופיע בשוק כצרכן גדול בעל היוקרה הדרושה
 להשגת תנאי קנייה נוחים.

4. לא זו בלבד שהמחירים היו יקרים ובלתי קבועים, אלא שלא היתה הקפדה
 על טיב הסחורה. לעתים קרובות לא נמצאו במחסנים סחורות חיוניות ויום-יומיות,
 והשרות היה לקוי.

5. ההוצאות הכלליות היו גבוהות, הגיעו עד למעלה מ-10% מהמחזור, ולא
 פחתו בעקבות הקטנת הפדיון.

כללו של דבר, בשל ליקויים בארגון ובהפעלה נכשל המשביר בשנות המשבר,
 ולא מילא אפילו חלק מהתפקידים שיועדו לו.